



ONA VRATA NA D4

Rodendanski odgovor na pitanje *Čemu intelektualci*
(govor, podučavanje, dijalog)

Marina Protrka Štimec

(Odsjek za kroatistiku, Filozofski fakultet – Zagreb)

Tekst postavlja pitanja o smislu i etičkoj dimenziji podučavanja te pokazuje kako je profesor Milanja, i kao predavač, i kao autor mnogobrojnih studija, bio spreman osvijestiti etički aspekt i odgovornost djelovanja intelektualca. Na pitanja kome, kada i s kojom svrhom govoriti Milanja je, upravo na stranicama svojih knjiga, ponudio odgovore: od najranijih, pisanih u prvenstveno strukturalističkom obzoru, do kasnijih složenih pregleda ili omjeravanja kulturalnog, političkog i ekonomskog učinka modernizacije i postmodernizma. Pažnja se posvećuje odabranim mjestima iz Milanjinih studija kao oglednim primjerima spomenute osviještenost vlastite pozicije.

Obljetnice su obično prilika da se na trenutak osvrnemo kako bismo jednim pogledom obuhvatili mrežu koju, na ovaj ili onaj način, zajedno sa slavljenikom tkamo. Taj pogled, u našem slučaju tekst, u izvornom značenju riječi *tkanje* (lat. *textus* od *texere* – tkati, splesti, dogotoviti), može biti prilika da se pokaže vlastito umijeće, ali i istaknu provodne niti kojima bi vlastita tekstualnost bila protkana provodnim motivom slavlja. Ovim zbornikom upućujemo na mnogobrojne vidljivije, ali i skrivenije načine na koje je, svojim radom i djelovanjem, cjelinu zajedničkog tkanja predodredio naš dragi slavljenik, profesor Cvjetko Milanja. Za sve nas njegove nekadašnje studente koji su i nakon studija, u formalnim i neformalnim okolnostima, imali privilegiju i zadovoljstvo slušati i biti slušani, čitani i poučavani –

prof. Milanja ostaje najprije učitelj, onaj koji zna pokazati put na mjestima na kojima se staje i oklijeva ili se zatrčava u nedogled. Zbog toga prepoznatljiv glas kojim nas pita i pri tom čeka odgovor čujemo na stranicama njegovih knjiga, zastajemo, oslušujemo gestualnost koja je jednako vizualna i sintaktička, u velikim pokretima i strpljivom vraćanju na bitno.

S druge strane katedre danas lakše razumijemo da je tjeskoba podučavanja analogna tjeskobi autorstva. Slutimo i da je možda obojala i pitanja poput onog izrečenog jedne srijede prije podne: zašto sjedimo u dvorani 4 i čekamo, a ne odemo npr. na Novi Zeland čuvati ovce? Svi oni glasovi pret hodnika, profesora, manje ili više zanesenih govornika, svi su posve sigurno zastali u jednom takvom, najčešće neizgovorenom pitanju koje pita o svom mjestu, ishodištu i cilju: govoriti kada, kome i s kojom svrhom? Rekla bih da je to ne samo pedagoško, već u prvom redu etičko pitanje koje je na različite načine i u različitim omjerima moguće pronaći i na stranicama knjiga Cvjetka Milanje: od najranijih, pisanih u prvenstveno strukturalističkom obzoru, do kasnijih složenih pregleda ili omjeravanja kulturalnog, političkog i ekonomskog učinka modernizacije i postmodernizma. Tek kao ogledna mjesta, navest ću sljedećih nekoliko primjera.

U knjizi *Alkemija teksta* (1977) Milanju zanima *Mitska osnova strukture bajke* i to na primjeru djela I. Brlić-Mažuranić *Kako je Potjeh tražio istinu*. Bajka ga ovdje zanima kao žanr smanjene ili “pomaknute” referencijalnosti koji dopušta razotkrivanje “igre fikcionalnosti” (usp. Milanja, 1977: 59), pa je, kao takav, imanentan književnom iskazu. Slijedeći ovaj izvod, služeći se, među ostalim, Fryevom distinkcijom stupnjeva modusa iz *Anatomije kritike*, na samom početku članka razdvaja mitološko od mitskog, pri čemu mitološko opisuje kao ono koje karakterizira pripadnost određenoj mitologiji kao sustavu tumačenja i opisivanja mitova, dok se mitsko odnosi “na organizaciju, samu strukturu mita/priče/svijesti”. Prenoseći ovu razliku na interpretaciju teksta Ivane Brlić-Mažuranić, mitološko u *Potjehu* prepoznaje u preuzimanju likova iz slavenske mitologije (Svarog), dok mitsko razaznaje u unutarnjoj organizaciji teksta. Bit mita, slijedeći Lévi-Straussov izvod, ne vidi u pojedinačnim dijelovima, sintaksi, stilu, ni u narativnim tehnikama, već u *priči* koja je u njemu ispričana i koja je mitska po načinima *odljepljivanja* od lingvističke osnove i načinima kombiniranja pojedinih dijelova (isto).

Polazeći od ovih početnih distinkcija, *Potjeha* intepretira tumačeći najprije podrijetlo nosivih likova, od kojih su jedni iz visokomimetskog modusa (Svarožić, Bjesomar), dok su drugi posrednici (starac Vjest) ili likovi

ravni čitatelju (unuci: Marin, Ljutiša i Potjeh). Kao najmlađi i djedov miljenik, Potjeh, dosljedno žanru bajke, stremi prema statusu idealnog junaka, pri čemu ga, paradoksalno, upravo to nastojanje onemogućuje. Naime, kolikogod su Marin i Ljutiša aktivno destruktivni, jer su zaposjednuti Bjesovima koji onemogućuju ostvarenje njihova ljudskog potencijala i dovode ih do vlastite zle karikature u služenju sili, moći i bogatstvu, Potjeh je, kako pokazuje Milanja, zapravo njihov pandan u duhovnoj i spekulativnoj sferi. Njega Bijes, kao i njegovu braću, dovodi do zaborava Svarožičeve poruke (vizije), no – za razliku od braće koja se odaju izokrenutim vrlinama (grijesima), Potjeh odlazi tražiti zaboravljenu istinu. Sama ta njegova potraga zapravo je, smatra Milanja, ingeniozno osmišljena kao potiranje istine za kojom traga: “traganjem za istinom potrlo se samo istinito; istina se dakle morala živjeti – po zakonima srca ona bi se i održala – a za njom se nije moralo/smjelo misaono tragati. Ona je morala biti i stil i način života i sve dok bi tako bilo nije se moralo strahovati za eventualne zablude, ali čim je ona postala *predmetom*, ona je iz *načina* života ušla u *oblik* mišljenja i time se otuđila (udaljila) od subjekta; ona se kao *izvansubjektivno* promišljanjem htjela dokučiti” (61, isticanje autorovo).

Milanja na ovom mjestu naglašava paradoks koji počiva u temelju ove priče Ivane Brlić-Mažuranić, a koji se reflektira i na cjelokupni ciklus njezinih *Priča iz davnine*, čiju je recepciju do danas odredila upravo garnitura likova i zapleta preuzetih iz slavenske mitologije. To je paradoks između mišljenja i djelovanja koji će predodrediti narativno i idejno usmjerenje pisma Ivane Brlić-Mažuranić prema temeljnim postavkama deontološke etike. Do te pozicije autorskog pisma Milanja dolazi posredno, kroz tumačenje razrješenja zapleta i kristološke figure starca Vjesta koje ga zanimaju kao u praksi uobličena potvrda razumijevanja književnosti i jezika kao označiteljske prakse. Ovaj alegorijski aspekt bajke koji razotkriva etičku misao kao imanentnu književnom djelu može poslužiti i kao poveznica s drugim, ne toliko eksplicitnim tumačenjima književnosti kao prakse (činjenja).

“Jezični okret” koji usmjerava pozornost prema označiteljskim praksama Milanja prati u svojim književnopovijesnim i teorijskim radovima, sistematizacijama pjesničkih praksi, autorskih, književnih i kulturnih modela. Takvi pregledi ne iscrpljuju se u referencijalnosti, nisu puki “herbariji”, već nude prepoznatljiv i informativan teorijski okvir koji je više od metodološkog polazišta i koji pokazuje kako čitanje (bilo književnih, bilo teorijskih tekstova) oblikuje i poziciju, stav i horizont razumijevanja onog koji čita/piše.

Milanjino zanimanje za narav književnosti, odnosno učinke književnih tekstova pojavljuje se konstantno, češće kao provodni motiv, a rjeđe kao zasebna tema. U knjizi *Konstrukcije kulture. Modeli kulturne modernizacije u Hrvatskoj 19. stoljeća* (2012: 275–278) pita se o mjeri kojom književnost “čita” društvo, odnosno, o shvatljivosti (iscrpivosti) umjetničkog djela. Pri tom se suprotstavlja tezi H. G. Gadamera o “neshvatljivosti” umjetničkog djela koje izmiče svakom objašnjenju, pozivajući se na formalističku, semantičku i simboličku objektivaciju. Oprimjeruje ih tumačenjem veze između ilirizma i baroka, odnosno načina na koji Gundulićev *Osman* u 19. st. postaje identifikacijskim mjestom ondašnje “visoke” književnosti, utemeljene u specifičnoj ideologiji: s jedne strane sveslavenstva/južnoslavenstva, a s druge povijesnog oslobođenja i početka novog (obnovljenog) života. Ovako razumijevanje književnosti koja je uvijek i nužno ispisana nekim oblikom ideološkog na koncu, za volju usmjerenosti prema “realnom” (275), po strani ostavlja “imaginacijske geste”. Time se, zapravo, u okviru koji omogućuje razumijevanje temeljnog modernizacijskog procesa, u hrvatskoj kulturi generiranog kroz 19 st., gubi iz vida ono što pojedine književne i kulturne pojave tog vremena izdvaja iz društvenog konteksta i postavlja u sferu “nepovijesnosti”, “neshvatljivosti” ili “užića” (isto). Upravo taj interes za modele književne povijesti i učinke koje imaju u društvenom i kulturnom prostoru Milanju vodi prema dijagnosticiranju “slijepih pjega postmoderne” (1996) i razmatranja *Čemu intelektualci u postmodernu doba?* (2011) u kojima će se na sličan način problematizirati mogućnost i doseg javnog (političkog) i etičkog djelovanja – intelektualca u najširem i, posljedično, književnog teksta u najužem smislu.

Postmodernu doba Milanja u ovim knjigama razumije najprije kroz devaluaciju Velikih priča, “autorstva” i, tome dosljedno, univerzalno prepoznatljive autentičnosti – što se vidi u tehnologiji parodije, simulacije, alegorije te, prema F. Jamesonu, pastiža i plitkosti. Pri tom se u najširem smislu priklanja razumijevanju postmoderne kao stanja obilježenog posvećanošću relativizacijom: ukusa, normi, uzusa... što je, kako smatra, dovelo do toga “da danas živimo u svijetu u kojem je gotovo nemoguće živjeti kao intelektualac” (Milanja, 2011: 24). Cinička konzekvenca ove tvrdnje bila bi: bespotrebnost intelektualca u postmodernu svijetu relativizma, zabave i potrošnje. Prema tome ni načelna prozivka intelektualca koji šute u vremenu krize, postavljena u okvir i motivaciju knjige, zapravo nije ništa do li paravan ili “hitac u prazno”. Milanjin odgovor na naslovno pitanje knjige može, sporadično, zvučati i kao retoričko, kao rezigniran odgovor

koji će u svojoj eksplikaciji uputiti na moguće načine preživljavanja intelektualca u suvremeno doba. Taj intelektualac “opće prakse” čiji se glas čuje oko pitanja od javnog interesa lako, upozorava Milanja, može upasti u zamku javnog (osobito političkog) odobravanja ili komercijalizacije svoje uloge. Osnovna poteškoća takvog javnog djelovanja nalazi se u činjenici da je simbolički kapital, kako ga je imenovao Pierre Bourdieu (1984), koji je intelektualac nekada imao, danas zapravo nestvaran, odnosno da intelektualci više ne figuriraju u javnom prostoru na način na koji su to nekada činili J. P. Sartre ili M. Krleža. U prilog toj tezi Milanja navodi primjere intelektualnih figura Petra Šegedina, Vlade Gotovca i Ivana Supeka. Njihovi “slučajevi” pokazuju vidljivu promjenu: kolikogod im je javna vidljivost vremenom rasla, oni su, pogotovo se to jasno vidi kod Gotovca i Supeka, vremenom gubili onu simboličku moć koju su imali u vrijeme socijalizma i druge Jugoslavije. Njihove ranije geste kojima su ranije znali polučiti vidljiv javni učinak: apel, prosvjed, kritika, upozorenje – u suvremenom, demokratskom društvu, tvrdi Milanja, postaju donkihотовske ili se gube u relativizmu političkih opcija.

S obzirom na to da stari tip intelektualca koji spašava “carstvo” poput Šegedina više ne funkcionira, Milanja nudi priručnu tipologiju suvremenih intelektualaca u kojoj nabroja znanstvenike, suradnike u civilnim udrugama i vladinim resorima, eklektike, romantične samotne “patnike”, teorijske larpurlatiste, solipsiste, anarhiste i postmodernističke “neautentične” subjekte. Iz ove pomalo ironične, borhesovske klasifikacije dolazi do podjele između “humanističkog” i “intelektualnog” intelektualca koji se međusobno razlikuju prema osnovnim načelima vlastitog djelovanja: u prvom slučaju zasnovanog na primarno suosjećajnom, a u drugom na utilitarnom, načelu razuma. Ova podjela vodi do analize načina na koji, u konkretnom prostoru i vremenu, djeluju ova tri, za Milanju ogledna hrvatska intelektualca druge polovine 20 st. Pokazujući eroziju javnog prostora u kojem je njihov glas postao zasićen kontingencijom rastućih izbora koji nisu samo ideološki i identitetski, knjigu zaključuje jasnijim usmjerenjem kritike prema pretpostavljenim mjestima, odnosno agensima oblikovanja javnog prostora: prema političkoj i tehnomenadžerskoj eliti, Akademiji i sveučilištu, i najšire shvaćenom “narodu”. Tom oštricom kritike kojom završava knjigu *Čemu intelektualci u postmoderno doba* Milanja zapravo implicitno pokazuje kako je mjesto i uloga intelektualca, njegova/njezina moć ili nemoć predodređena u prvom redu načinom stvaranja i održavanja zajednice. Ako je glas Vlade Gotovca, Petra Šegedina ili Ivana Supeka bio jasniji ili jednoznačiji u

vremenu “jednoumlja”, onda je to stoga jer su izvori moći i mjesta identifikacije koja su generirana u toj zajednici bili jednoznačniji. Homogenizirajući učinak Velikih priča (partije, države, nacije...) obično je takav da se i glasovi otpora ravnomjernije prenose i bolje čuju. Male priče, nasuprot toga, oblikuju vlastitu, ponekad i inzularnu ili čak, prema teoretičarima poput A. Kirbya (2009), pseudoautističnu, narativnost unutar koje je danas teško ostvariva nekadašnja vidljivost ili opća javna prihvatljivost bilo koje intelektualne figure. Danas je nužno postaviti naslovno pitanje Milanjine knjige – ne samo ako djelujemo unutar (intelektualnog) društveno-humanističkog konteksta ili nekog obrazovnog sustava, ne samo da bismo razjasnili, svatko sebi i u svom manje ili više privatnom krugu, vlastitu poziciju i društvenu odgovornost, već i javno, ovako kako to svojom knjigom čini Cvjetko Milanja ili na bilo koji drugi, javno vidljiv način. Jednako tako, ovo pitanje ne možemo pravilno ni postaviti, a kamoli na njega odgovoriti ako ga sagledamo u kontekstu razumijevanja zajednice. Upravo onom kontekstu koji implicira i Milanja završnim stranicama svoje knjige. Rascjep koji dijagnosticira, naglašavajući različitost uloge intelektualca u modernom od one u postmodernom svijetu zapravo je pozicioniran šire: u načinu samopredstavljanja i funkcioniranja zajednice. Da bismo danas razumjeli kontekst suvremenih multipliciranih identiteta, glasova i značenja koja se ostvaruju u zajednici, nužno je evidentirati kako upravo tu svoju razdjelovljenost, svoju rizomatsku narav, ta zajednica postavlja kao svoje načelo. Robert Samuels u tom smislu ističe kako je, “kao glavna pokretna snaga postmoderne”, multikulturalizam “odraz vitalnih društvenih pokreta 20. st. koji se bore za civilna prava, prava manjina, ženska prava, prava radnika i prava na političko samoopredjeljenje. Prepoznajući esencijalne vrijednosti i povijesne doprinose različitih društvenih skupina, multikulturalisti ističu kako nema jedinstvenog, univerzalnog izvora spoznaje ili istine” (2010: 8). Ova multikulturalna ideja, kako upozorava, često se miješa s relativizirajućim stavom koji u ime zamišljenog relativizma vlastite kulture smatra kako nema istina ili moralnih vrijednosti. Ta je vrsta kulturalnog relativizma, prema Samuelsu, zapravo karikatura razrađenije ideje prema kojoj su sve istine u vrijednosti društveno konstruirane. Zbog čega, kao adekvatniji iskaz multikulturalnog relativizma i socijalnog konstruktivizma postavlja ideju po kojoj se evidentne istine i vrijednosti više ne mogu smatrati univerzalnima ni vječnima. Istodobno funkcioniraju kao osnovna načela djelovanja unutar pojedinih, po svojoj strukturi homogenih i po ciljevima prepoznatljivim

manjim zajednicama. Danas su te male zajednice, vrlo često i manjinske, upravo društveno najangažiranije i najprepoznatljivije pa se kroz njihovo djelovanje (iako su im vrijednosti i načela specifična) zapravo ostvaruju ciljevi koji u konačnici služe na dobrobit cijelog društva (slobode pojedinih manjina kao liberalizacija društva, oslobađanje drugih manje vidljivih potlačenih skupina itd.). Suvremena eliminacija intelektualca kao javne figure prema Billu Readingsu (1996: 87) može se promatrati kao direktan simptom kraja vladavine književne kulture kao organizirajuće discipline unutar kulturalne misije sveučilišta. Jednako kao što je kultura izgubila značenje objedinjujućeg pojma, tako je i pojam “građanina” izgubio obilježje subjekta shvaćenog kao privilegirano bijelog, heteroseksualnog i muškog. Suvremena kriza obrazovnih institucija u tom je smislu povezana s krizom nacionalne države koja je nekada upravo sveučilište doživljavala kao osnovno mjesto vlastite legitimacije i raspodjele znanja.

Pedagogija, koje je prema S. Freudu, kao i psihoanaliza, nemoguća profesija, zbog toga je danas nužno upućena na refleksiju institucionalnog konteksta obrazovanja. Kao takva, spojena je i s pragmatizmom pedagoške scene čime, prema Readingsu (153), omogućuje jasno artikuliran otpor podvrgavanju administrativnom znanju. Na posthistorijskom sveučilištu pedagogiju, kako pokazuje, treba promatrati izvan okvira prosvjetiteljskog zahtjeva za emancipacijom suverenog subjekta, izvan potrebe za otkrivanjem ljudske autonomije, izvan kulturalnog, komunikacijskog ili modela profesionalne izvrsnosti. Podučavanje danas nije više pitanje znanja ni istinitosti, već pitanje pravde, čime se vraćamo na središnju, “crvenu nit” u kojoj se vežu metoda, subjekt i objekt proučavanja i čime “bavljenje” pedagogijom kao i “bavljenje” književnosti postaje etički, a time i društveno, relevantna aktivnost. Unutar tog obzora podučavanje danas razumijemo kao radikalnu formu dijaloga čiji rezultat nije i ne treba biti konsenzus. Suvremeni predavač nije više magistar, već govornik svjestan svojih slušatelja. Readings ga vidi kao retora, no, ostavljajući po strani konotaciju sofista, ostanimo u slici govornika, onog koji se obraća drugosti svojih slušatelja i koji im je stalno otvoren. Biti u svojim predavanjima stoga znači prije svega biti pravedan, govoriti iz poštovanja koje prethodi ikakvom znanju o drugome, znači biti otvoren “neomeđenom pozornosti prema drugome”, kako, oslanjajući se na Levinasa, Maurice Blanchot (1998: 43) opisuje nemoguću ljubav. Sama pozicija slušatelja koji su zatečeni govorom, predavanjem, seminarom, u najširem je značenju riječi – iskazom etički obilježena, kao i poziv da slušamo

bez da znamo što ćemo čuti. Taj je obzor prisutan u hrvatskoj riječi *pažnja* koja je upozorenje, poziv na pozornost, ali briga, skrb i poštovanje. Takvu pažnju valja zadržati u procesu koji je na sveučilištu uvijek pedagoški – što znači ljudski u smislu neposrednosti, direktnosti i vodstva (lat. *e-ducere*). Ne može ga zamijeniti nikakav strojni prijenos: “Nema zamjene za ljudski odnos i prisustvo”, kako tvrdi Bruce Wilshire (1990: 282), zamjene “za slušanje, za dijeljenje tišine i zapitanosti, za brigu”. Ako je profesor sada govornik, čimbenik pedagoške scene, izvođač nastave, onda je njegov pedagoški čin zapravo događaj koji istodobno stvara vlastiti auditorij kao naslovljenika, adresata i sugovornika. Taj je proces nekompletan i nedovršiv: unatoč važećim kriterijima institucija koje procjenjuju uspješnost visokoškolskih ustanova, o uspješnosti studiranja ne možemo suditi na temelju brzine dolaska do diplome, već iz načina na koji se učenje i poučavanje odvija i čime rezultira. Taj bismo proces morali moći sagledati kao djelovanje koje nastaje u slobodi i odgovornosti zajednice koja, kako pokazuje Readings, počiva na ideji zajedničkog mišljenja kao disenzusa i dijalogizma.

Zato danas u vremenu omasovljenja i devalvacije *homo academicusa*, krize nacionalne države, prevlasti kapitala i administrativne logike koji usisavaju istraživački i pedagoški potencijal sveučilišta, treba iznova osmisliti vlastitu poziciju. Iz te nužde zastajemo na istom onom mjestu, pred vratima dvorane 4. Što bismo trebali danas pitati studentice i studente koji čekaju na početak predavanja? Možda: Imate li drugog posla? Da, zapravo! Ali prije toga isto ćemo pitati i sebe, svaki put prije nego li kročimo kroz vrata dvorane. Tako ćemo možda otvoriti neka druga vrata, ući u izvjesnost poziva iz kojeg jedino možemo pokazati kako drugog “posla” zapravo i nema i kako je danas moguće, nužno i potrebno jedino iznova pitati, čitati, postavljati pitanja, pisati, postavljati pitanja... nalaziti prostor za vlastiti govor i slušanje, neki svoj oblik autentičnosti u prostoru. Ili, da se vratimo na alegorijski okvir bajke Ivane Brlić-Mažuranić: istina za kojom Potjeh traga prestaje biti istinom u trenutku kada postaje *predmetom*, kad, kako to pokazuje Milanja (1977: 61) “iz načina života” uđe “u oblik mišljenja”. Ako sova mudrosti, prema Hegelovoj znamenitoj tvrdnji, polijeće u sumrak, valja nam zamisliti da suvremeni sumrak univerzalija donosi mudrost običnog i svakodnevnog življenja istine koja, koliko god kontingentna, ostaje utemeljena u etici međusobnih odnosa. Takva istina otvara mogućnost onog autorstva kojemu se, kao svojevrsnoj “novoju šansi” intelektualca u postmodernom društvu, vraća i Milanja (2011: 79), naime autorstva koje je “u poziciji da se stoji iza svoga iskaza” i koje se ne ostvaruje u di-

hotomijama između privatnog i javnog, subjekta i objekta, nekadašnjeg i sadašnjeg, već koje u heterogenosti uvijek iznova nalazi oblik vlastitog okupljanja koje bismo danas mogli nazivati “autentičnim”.

LITERATURA

- Blanchot, Maurice: *The Unavowable Community*, Station Hill Press, New York 1998.
- Bourdieu, Pierre: *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, Harvard University Press, Cambridge 1984.
- Kirby, Alan: *Digimodernism. How New Technologies Dismantle the Postmodern and Reconfigure Our Culture*, Continuum, New York – London 2009.
- Milanja, Cvjetko: *Mitska osnova strukture bajke. Na primjeru I. Brlić-Mažuranić: Kako je Potjeh tražio istinu*. U: *Alkemija teksta*, Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine Zagreba, Zagreb 1977, str. 47–63.
- Milanja, Cvjetko: *Slijepi pjege postmoderne. Etiologija i kritika postmoderne matrice*, Studio grafičkih ideja, Zagreb 1996.
- Milanja, Cvjetko: *Čemu intelektualci u postmoderno doba*, Stajergraf, Zagreb 2011.
- Milanja, Cvjetko: *Konstrukcije kulture. Modeli kulturne modernizacije u Hrvatskoj 19 stoljeća*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb 2012.
- Readings, Bill: *The University in Ruins*, Harvard University Press, Harvard 1996.
- Samuels, Robert: *New Media, Cultural Studies, and Critical Theory after Post-modernism. Automodernity from Zizek to Laclau*, Palgrave Macmillan, Hampshire 2010.
- Wilshire, Bruce: *The Moral Collapse of the University. Professionalism, Purity, and Alienation*, State University of New York Press, New York 1990.